

Onrechtvaardigheid in tijden van crisis: het verdedigen van traditionele rechten en goederen in het bezette België van de Eerste Wereldoorlog. Een krantenonderzoek.

Jolien Van Daele

Inleiding

‘De Grote Oorlog’, ‘La Grande Guerre’, ‘The Great War’,... In elke taal is de verwijzing naar de grote vernielingen en menselijke verliezen door de vier oorlogsjaren duidelijk. De situatie zorgde zowel voor verwarring als voor morele verloedering in de ogen van verscheidene tijdgenoten. Vanaf zijn geboorte was België neutraliteit opgelegd, wat echter moeilijk te gehoorzamen viel toen het ‘Von Schlieffen-plan’, dat een doortocht door België voorzag, gepland werd en de Belgische regering voor een enorme tweestrijd stelde.

België was op dat moment een land met een eerder symbolische leger aangezien een neutraal land bij een aanval door een ander land de aanval enkel moest kunnen stoppen of vertragen maar in geen geval in staat mocht zijn zelf een offensief aan te voeren. Geen enkele Europese mogendheid had dan ook bij het begin van het conflict gedacht dat het Belgische leger enige weerstand zou kunnen bieden. Men verwachtte zelfs dat men het Duitse leger zou laten doortrekken en later partij zou kiezen voor de sterkste. Alle verdediging ten spijt werd België na enkele weken een bezet land : het werd verdeeld in twee gebieden, een Etappengebied en een Gouvernementsgebied. Het Etappengebied stond onder een militair bestuur dat zijn hoofdzetel in Gent had. Van in het begin waren er problemen met de bevoorrading en de productie. Terwijl de prijzen de hoogte in schoten, zocht men in het buitenland naar oplossingen om het lot van de Belgische bevolking draaglijker te maken. 1 Interne spanningen staken eveneens de kop op. Gevoelens van solidariteit werden overschaduwed door het groeiende egoïsme van individuen en zelfs gehele bevolkingsgroepen. Gekoppeld aan de ontzaglijke voedselproblemen in verschillende gebieden is het niet te verwonderen dat dit tot reacties leidde bij de bevolking. Dit is het belangrijkste item in dit onderzoek nl. de reacties van de bevolking op het met de voeten treden van bepaalde traditionele waarden.

Centraal staat steeds de term ‘rechtvaardigheid’ en het verdedigen van die traditionele waarden en de materiële goederen. Markten waren een integraal deel van ieders leven en de kleinste verandering in de ‘markthandelingen’ bleven vrijwel nooit zonder gevolg. Dit is wat E. P. Thompson als eerste ‘the moral economy’

noemde.² Om te ontdekken of deze theorie ook op het bezette België tijdens de Eerste Wereldoorlog kon toegepast worden, dat het geloof dat men traditionele rechten en goederen kon en mocht verdedigen door directe acties, werden twee kranten bestudeerd nl. “ Le Bien Public “, van augustus 1914 tot februari 1917, en “ Het Volk “, van maart 1917 tot november 1918, telkens de eerste tien dagen van elke maand. De resultaten van dit onderzoek worden steeds gekoppeld aan reeds bestaande literatuur over voedselacties en ander populaire strategieën in crisissituaties. Het eerste deel geeft een kort overzicht van de invalshoeken van beide kranten en de problemen in verband met censuur onder de bezetting omdat dit zowel de perceptie als de informatiestroom van de kranten enorm heeft beïnvloed. Daarna wordt er gefocust op de bevoorradingproblemen en de oorzaken ervan, die dan worden gekoppeld aan de gevolgen voor de Belgische bevolking. Het bevoorradingprobleem bracht meteen een stijging van de prijzen mee, hetgeen stof was voor het derde deel.

Dat het onevenwicht tussen vraag en aanbod niet de enige aanleiding was tot de prijsverhoging wordt daar eveneens aangetoond. Uiteindelijk wordt een antwoord gezocht op de vraag welke de reacties en acties van de bevolking waren in hun strijd tegen de vorm van onrechtvaardigheid die in dit onderzoek centraal staat.

Hoofdstuk 1 : Twee Gentse kranten van katholieke signatuur

“ Le Bien Public “ “ Le Bien Public “ kan het best omschreven worden als een franstalig conservatief informatie- en opinieblad³. Het verscheen zeven maal per week gedurende de Eerste Wereldoorlog. Tot ver in 1914 werd zelfs per dag een ochtend- en avondeditie gepubliceerd. De krant wilde zich profileren als een krant voor een intellectueel, bemiddeld publiek. Dit blijkt uit een voorliefde voor cijfers, wetenschappelijke uitweidingen en een nogal elitair taalgebruik. Verder gebruikt de krant steevast een ultramontaanse invalshoek voor hoofdartikels en blijft het voorzichtig bij beschouwingen over het oorlogsverloop⁴.

De bestaanspositie van de krant is steeds zeer wankel geweest.

Hubert De Smet citeerde het volgende in zijn werk over de gecensureerde dagbladpers in België tijdens Wereldoorlog I : “ Jusqu’à cette heure, la presse n’a pas reçu défense de paraître, et aucun contrôle allemand n’a été établi. Mais nous sommes sous le régime de l’autorité allemande, et l’on conçoit que, sous ce régime, la vie d’un journal belge, estiné à rester bon Belge et à parler en son patriote, est forcément précaire “⁵. Dit betekent dat hoewel de bezetter de Belgische pers nog geen verschijningsverbod had opgelegd, “ Le Bien Public “ ten volle beseftte dat een patriottische houding hen zuur kon opbreken. Dat “ Le Bien Public “ er niet voor terugschrok deze vaderlandslievende houding te

tonen blijkt uit het duidelijke standpunt dat de krant innam aan het begin van de oorlog : “ niets mag de trouw aan het vaderland enigszins verminderen ; ‘ons’ patriottisme kan en mag niet verzwakken. “6 Vanaf 29 oktober 1914 zou het dagblad verschijnen onder Duitse censuur. Dit besluit werd gerechtvaardigd gezien haar verschijnen onontbeerlijk zou zijn om lokale, nationale en internationale informatie door te geven aan de burgers. Daarnaast zag het blad het als zijn taak het volk moed in te spreken.⁷ De krant legde in het begin de censuur naast zich neer hetgeen tot een botsing leidde met de bezetter. Vanaf 1915 schikte “ Le Bien Public “ zich volledig naar de wensen van de Duitsers en verwerd tot een samenraapsel van kleine berichten zonder enige blijk van opinie te geven.

Op 27 februari 1917 verscheen de krant voor de laatste keer tijdens Wereldoorlog I. De krant begon pas op 12 november opnieuw met publiceren, weliswaar met de hulp van een andere Gentse katholieke krant “ Het Volk “. In dit eerste nummer werd de reden voor het stopzetten van de krant begin 1917 een beetje duidelijker : “ Nos ateliers ... sont vidés de matériel ; notre personnel est dispersé depuis 2 ans, non seulement par le chômage, mais par les réquisitions et tous autres hasard des évènements ; ... “8.

“ Het Volk “

Bij de Duitse inval wist “ Het Volk “ niet welke houding aan te nemen. Net zoals bijna alle Gentse geschreven media werd het blad een paar weken niet uitgegeven in oktober 1914 wegens een uitvaardiging van de bezetter. Op 28 oktober 1914 verscheen het blad voor de eerste maal opnieuw, weliswaar onder Duitse censuur⁹.

In dit nummer verscheen een artikel met de titel “ Onz’ aller houding “. Dit is een goed voorbeeld voor het patriottisme van “ Het Volk “ : “ Het geloof en de hoop der Belgen in de toekomst zijn niets verminderd, evenmin als hunne liefde voor het dierbare vaderland.

De machtigste man der wereld zou den Belgen dat geloof, die hoop en die liefde niet kunnen ontnemen.¹⁰ “ Naast het patriottisme is de anti-socialistische propaganda een sleutelbegrip bij het lezen van “ Het Volk “. Het blad lijkt de penentwisten met het Gentse socialistische blad “ De Vooruit “ niet te kunnen laten.

Net zoals “ Le Bien Public “ kreeg “ Het Volk “ door de stoutmoedige, patriotische artikels problemen met de censuur van de bezetter¹¹. Op 26 maart 1918 nam het zelfs een bericht uit Londen over dat “ zware verliezen van den vijand “ meldde¹². Anders dan “ Le Bien Public “ had “ Het Volk “ te kampen met problemen in de papiervoorraad. Van 1916 tot 1918 verscheen het hierdoor verschillende dagen op twee halve bladzijden.

Op 14 november 1918 vierde “ Het Volk “ de bevrijding met een hoofdartikel dat

“ Allen één “ was getiteld.

De rol van de pers tijdens Wereldoorlog I

Kranten zijn de detectoren bij uitstek om meer te weten te komen over de tijdsfeer en de actualiteit van een bepaalde periode. De betrouwbaarheid van de kranten is zeer ongelijk aangezien vele artikels anoniem zijn of zonder toepassing van enige kritiek worden overgenomen uit andere kranten en media. De toepassing van historische kritiek op dagbladen door de wetenschapper is dus zeer moeilijk¹³. Dit wordt voor de kranten die tijdens Wereldoorlog I verschenen nog bemoeilijkt door de censuur. Vele kranten kozen er echter voor te blijven verschijnen onder Duits toezicht. “ Le Bien Public “ wilde, zoals reeds vermeld, de taak van informatieverstrekker en morele steun blijven uitoefenen en “ Het Volk “ wilde de katholieke ideologie blijven verdedigen¹⁴. Door de censuur trad echter een vervorming in het informatieproces op aangezien feiten selectief werden verzwezen of op andere manieren gemanipuleerd werden.

“ Le Bien Public “ meende dat de rol van de pers in tijden van oorlog moeilijk en geducht was en dat dat zeker het geval was in een bezet land. Enerzijds wilden kranten zoveel mogelijk informatie verschaffen aan de bevolking, anderzijds moesten ze voorzichtig zijn dat ze geen informatie verstrekten die de bezetter tegen het vaderland kon gebruiken. Men kon dus, volgens “ Le Bien Public “, landsverraad plegen zonder het te willen maar dat maakte de krant in kwestie niet minder schuldig¹⁵. De krant meldde ook protest tegen de censuur door “ La Flandre Libérale “. Laatstgenoemde waarschuwde voor ‘een regime van obscuriteit’ dat het effect kon hebben dat men de verbeelding van de bevolking niet langer meer kon onderdrukken. “ La Flandre Libérale “ pleitte daarom voor het voorzichtig vertellen van de waarheid. Daarnaast moest de controle van de pers gebeuren zonder dat de grondwet werd geschonden¹⁶.

Deze moeilijkheden moeten steeds in het achterhoofd gehouden worden bij het lezen van kranten als primaire bronnen voor een studie.

Hoofdstuk 2 : De bevoorrading van het bezette België

Economische situatie in België tijdens de bezetting

De Duitse bezetting veroorzaakte een enorm voedselprobleem. De Belgische regering had nauwelijks een voorraad kunnen voorzien en de enige maatregel die was getroffen was een uitvoerverbod van voedselwaren. Bovendien kon het dichtbevolkte België al geruime tijd niet meer voor de eigen voedselvoorziening instaan : zo’n vier vijfden van de graanvoorraad moest uit import komen.¹⁷ Door de oorlog lagen er velden onbewerkt bij omdat zeer dikwijls de arbeids-

krachten afwezig waren. De nood aan import werd hierdoor nog groter.¹⁸ De economische blokkade van de geallieerden die bedoeld was om de vijand een hak te zetten, trof België heel hard.

De Duitsers vonden er namelijk niets beter op dan België economisch uit te zuigen : zo goed als alle voedselvoorraden werden opgevorderd en naar Duitsland getransporteerd of door Duitse troepen geplunderd. Volgens de Conventie van Den Haag had de bezetter de plicht de bezette bevolking van voedsel te voorzien maar Duitsland zei niet te kunnen instaan voor de voedselvoorziening van België en ook de lokale caritas kon niet aan alle noden voldoen. Er was nood aan een duurzame nationale oplossing.¹⁹

Nationale en internationale hulp

62 De oplossing voor het nijpende voedselprobleem kwam uit Brusselse elite- kringen en klinkende namen als de Brusselse burgermeester Max en de heer Solvay. De Amerikaanse ingenieur Heineman had bij het begin van de oorlog een hulpcomité opgericht voor de bevoorrading van de Belgische hoofdstad. Onder leiding van de heer Francqui van de Société Générale contacteerde dit hulpcomité de gemeentelijke initiatieven. Hieruit zou het “ Nationaal Hulp- en Voedingcomité “ ontstaan. Met het geld van de Brusselse elite alleen zou de gehele Belgische bevolking het echter niet redden. Uit onderhandelingen met de Verenigde Staten van Amerika, Groot-Brittannië en de Duitse bezetter groeide de “ Commission for Relief in Belgium “. Men hoopte hiermee de Britten te overtuigen de economische blokkade op te heffen voor voedselhulp en de Duitsers ervan te weerhouden deze voedselhulp in beslag te nemen. Beide organisaties werkten gedurende de oorlog zeer nauw samen. Er ontstond een heel netwerk van provinciale en lokale suborganisaties doorheen geheel België om de bevolking van al het nodige te voorzien. Vier jaar lang zou België afhankelijk blijven van voedselhulp die gedurende de oorlogsjaren bleef komen op een voor die tijd ongeziene schaal.²⁰ “ Le Bien Public “ maakte op 4 september 1914 voor de eerste keer melding van verschillende bevoorradingen die van Groot-Brittannië naar België werden gezonden.²¹ Alle latere aangekomen voedselhulp zal eveeens worden aangekondigd door de krant. Daarnaast liet het zijn lezers weten wanneer welk product in de lokale verdeelposten te verkrijgen was.

De zwakke economie en de gevolgen voor de Belgische bevolking Dankzij de voedselhulp bleef de honger al bij al beperkt. In vele gemeenten bestonden soepkeuken en werd er ‘bescheiden hulp’ georganiseerd voor de nieuwe armen die uit een gevoel van vernedering niet bij de armen durfden aanschuiven.²² De Belgische economie werd door Duitse verordeningen en opeisingen van allerlei materiaal in een wurggreep gehouden waardoor de handel vrijwel volledig was

stilgevallen. Het is niet verwonderlijk dat het werkloosheidscijfer al snel hoge pieken kende, wat bovendien ook een grote impact had op de koopkracht van vele arbeiders. Vele levensnoodzakelijke producten waren ook onderhevig aan prijsstijgingen (infra). De harde winter van 1916-1917 deed de situatie voor de Belgen nog verslechteren : de vrieskou bracht schaarste voort en vele producten waren enkel nog op de zwarte markt te verkrijgen.²³ Er was nauwelijks nog brandstof aangezien de bevroren rivieren bijna alle transport onmogelijk maakten.

Petroleum kostte 5 à 7 Belgische frank per liter. Velen moesten het weken zonder licht stellen. ²⁴ De bevolking reageerde op verschillende manieren op de ontberingen, de bevoorradingsmoeilijkheden en de inflatie. De enen toonden enige berusting terwijl anderen ongenoegen en wrok koesterden tegen de Duitse bezetter, landbouwers, grondbezitters en de al dan niet eerlijke handelaars. Daarnaast was vijandigheid van stedelingen jegens plattelandsbewoners gepaard met een diepe onvrede van de arbeiders. Beide problemen waren gelinkt aan situaties van onvoldoende voedsel, hoge prijzen en woekeraars.

Sociale en politieke spanningen waren schering en inslag. ²⁵ “ Le Bien Public “ vergeleek in het artikel ‘Encore le pain’ van 1 december 1914 de voedselsituatie van de burgerij en de arbeiders en constateert dat terwijl de burgerij vlees en groenten at, de arbeiders het moesten stellen met brood en aardappelen als voornaamste voedsel. De krant pleitte in hetzelfde artikel voor de berekening van de rantsoenen ‘aan de hand van de noden van het organisme’ want een jongere heeft meer calorieën nodig dan een volwassene.²⁶ Hieruit valt, voorzichtig weliswaar, te concluderen dat de oorlog minder effect had op het dieet van de gegoede burger in vergelijking met het rantsoen van de arbeider. Dit kan een bron van ergernis zijn voor de arbeider waaruit de nodige sociale spanningen kunnen ontstonden.

Op 4 december 1914 verscheen in dezelfde krant een artikel dat enige consternatie veroorzaakte bij plattelandsbewoners van Evergem en De Pinte. De krant was immers van mening geweest dat er op het platteland verschillende voedselwaren aanwezig waren die in de stad veel duurder werden verkocht. Daarnaast vond de krant dat het platteland meer rekening moest houden met het feit dat de stad Gent de Duitse garnizoenen moest voorzien. Op 9 december 1914 publiceerde “ Le Bien Public “ een reactie op het artikel van 4 december. Een inwoner van de gemeente Evergem schreef in een boze lezersbrief dat Evergem en vele andere gemeenten rond Gent dagen lang zonder brood hadden gezeten terwijl Gent deze situatie niet had meegemaakt. Een bewoner uit De Pinte had een gelijkaardige opmerking over het artikel.²⁷ Dit is een bewijs van de bestaande spanningen tussen de stad en de plattelandsgemeenten.

Hoofdstuk 3 : La vie chère

De prijs van levensmiddelen

Uit het voorgaande blijkt dat de economische blokkade van het Duitse en het bezette gebied door Groot-Brittannië de bevolking op het continent erg deed lijden. De bezettende macht ging daardoor België zien als voorraadkamer van Duitsland ondanks de moeilijke voedselsituatie in België zelf. De Duitsers wilden de bevoorrading van het volk vlotter en doeltreffender laten verlopen en richtten daartoe zogenaamde 'Zentralen' op (één centrale per waar). Deze oprichting leidde echter tot de beschuldiging dat de 'Zentralen' enkel werden gebruikt om nog meer levensmiddelen naar Duitsland te kunnen brengen.²⁸ De ontoereikende Belgische voedselproductie en de onmogelijke voedselimport zorgden ervoor dat er internationale solidariteit nodig was om een catastrofe af te wenden. Ondanks alle goede wil schoten de prijzen van levensmiddelen al gauw de hoogte in en werd het bestedingspatroon van elke burger danig in de war gebracht : voedsel nam een steeds grotere hap uit het gezinsbudget. De prijsverhogingen benadrukten eveneens de bestaande sociale verschillen : de rijkere lieden konden hun levensstandaard behouden terwijl de minder gefortuneerden hun budget steeds sneller zagen verminderen. Het kwam op het einde van het jaar 1917 zover dat zo'n 40% van de Belgische bevolking aan moest kloppen bij de publieke hulpverlening. Het staat dus buiten kijf dat het aantal calorieën bij de gemiddelde Belg in deze periode drastisch daalde.²⁹ De bevolking, en zeker het minder gegoede deel ervan, merkte elke prijsstijging en ook de pers schreef er dikwijls over. "Le Bien Public" berichtte eind 1914 dat de prijzen van de melk en de boter sterk waren gestegen. De redenen daartoe waren volgens de krant de verminderde productie omdat de dieren onvoldoende voedsel kregen. In de zomer konden de dieren gras eten maar in de winter zorgden de koude en de neerslag ervoor dat de boeren gedwongen werden hun dieren op stal te zetten. De krant meende eveneens dat het verstandig zou zijn het verkopen van jonge vaarzen te verbieden.³⁰ Een maand later kloeg datzelfde dagblad over de hoge prijzen van het donkere brood, dat door de hogere sociale klassen misprijzend 'een korenbol' werd genoemd, te wijten aan het gebrek aan courante meelsoorten. De krant vreesde voor de uitbuiting van een massa die honger vreesde en daardoor gemakkelijk tot oproer te verleiden was. Daarom riep men op niet alleen de honger maar ook de populaire oproerbewegingen tegen te gaan.³¹ "Le Bien Public" was er zich zeker van bewust dat woekeraars en speculaties bijdroegen tot de duurte van de levensmiddelen. De oorlog betekende volgens de krant echter sowieso prijsstijgingen aangezien de productie van verschillende grondstoffen vertraging oploopt. Het was dus voor iedereen belangrijk de fluctuerende markt op de voet te volgen.³²

Illegale praktijken

Zoals “ Le Bien Public “ terecht opmerkte hadden woekeraars en speculanten een rol in het klimaat van prijsstijgingen. De zogenaamde ‘accapareurs’ maakten dankbaar gebruik van de militaire corruptie en deden gouden zaken.³³ De strenge Duitse organisatie in Zentralen moedigde corruptie en smokkelarij eigenlijk aan.³⁴ Daarnaast werden de rantsoeneringen van de producten die van buitenlandse hulp afkomstig waren enorm streng geregelementeerd zodat corruptie en illegale praktijken zo goed als onmogelijk waren geworden.³⁵ Dat geen enkel systeem perfect waterdicht is bewijst een artikel uit “ Het Volk “. Een politiecommissaris had immers 170 kg Amerikaans spek aangeslagen dat werd verkocht aan woekerprijzen.³⁶ Desalniettemin groeide er voornamelijk een bloeiende zwarte handel in de inheemse producten. Niets kon het stoppen, zelfs de tussenkomst van de gevreesde ‘Militär Polizei’ niet. Alle sociale groepen zouden er gedurende de oorlog mee te maken krijgen.³⁷ De zwarte handel ging hand in hand met woekerprijzen. Zo goed als alle illegale verrichtingen op vlak van voedsel en bevoorradingen hadden als doel zo snel mogelijk een zo groot mogelijke winst te verkrijgen. Het solidariteitsgevoel dat tijdens de oorlog vaak door grote groepen werd gecultiveerd als dé houding die men moest aannemen over alle sociale grenzen en ‘drempels’ heen, werd door woekeraars en andere fraudeurs opzij gezet voor wat als een zeer verregaand egoïsme werd gezien. De zogenaamde ‘egoïst’ onttrok immers de levensnoodzakelijke producten aan de gemeenschap die deze broodnodig had om de allerarmsten te voorzien. Het waren dus vooral de armsten die door de onwettige handelingen werden getroffen.³⁸ Volgens “ Het Volk “, dat een artikel van een reporter van “ La Belgique “ overnam, waren de ‘voortverkopers’ en ‘tussenhandelaars’ verantwoordelijk voor de prijsstijgingen. Voor de markt begon hadden ze namelijk reeds alle groenten bij de boeren opgekocht. Die brachten ze dan op de markt, stelden het onder toezicht van iemand en gingen boeren tegemoet die nog op weg waren naar de markt. In het gesprek dat volgde verleide de opkoper de boer zijn goederen duurder te verkopen. De boer trapte in de list en verkocht alles zo’n 30 à 35 cent duurder.³⁹ De omgeving van de beurs was eveneens een gegeerde plek voor de zogenaamde ‘accapareurs’. “ Le Bien Public “ ontdekte dat sinds het begin van de oorlog 3 personen zich schuldig maakten aan illegale praktijken in de buurt van de Brusselse beurs. Ze slaagden erin door middel van allerlei praktijken het monopolie te verkrijgen op verscheidene producten. Het parket maakte hier in september ‘17 een einde aan. Een van de drie individuen was een vrouw die volgens de krant al verschillende faillissementen op haar naam had staan en tijdens de oorlog grof geld verdiende met de clandestiene aankoop van neel en rogge. Het magazijn van de drie woekeraars, met daarin voor ongeveer 10 000 Belgische frank aan producten, werd uiteindelijk ontdekt.⁴⁰ Gedurende

de oorlog perfectioniseerden de 'profiteurs' hun strategieën. Begin 1917 slaagde een bakkersknecht er in op zijn ronde zijn cliënteel rijstrantsoenen af te snoepen en zo een grote hoeveelheid rijst te vergaren. " Het Volk " waarschuwt zijn lezers voor de ernstige gevolgen van zulke praktijken voor alle lagen van de bevolking.⁴¹ Er werden echter nog andere strategieën bedacht om zich te verrijken. Verschillende 'vervalste' producten werden zowel openlijk als heimelijk verkocht. Een veel voorkomend probleem is het gebruik van saccharine bij de productie van bier, hetgeen bij wet verboden was. Verschillende individuen profiteerden van de oorlogssituatie om een lucratief handeltje op te zetten ten koste van de openbare gezondheid. Men moest zo snel mogelijk een einde stellen aan deze praktijken, aldus " Le Bien Public ".⁴² Later stelde hetzelfde dagblad de vervalsing van margarine aan de kaak.

Aangezien margarine een verstrikkingsdatum heeft, probeerde een verkoper de tijdslimiet te verleggen door aan de margarine goede boter toe te voegen. De verkoper in kwestie werd zwaar beboet.⁴³ Een veel voorkomende tactiek van de handelaars, en vaak ook van de boeren, was het achterhouden van goederen om ze op de markt te brengen wanneer de mogelijkheid tot winst het grootst was.⁴⁴ In het grootste deel van de 'cases' is er een tegenstelling tussen de consument en de verkoper in een relatie die in se berust op macht.

De verkoper had meer macht dan de consument aangezien deze laatste in zekere zin afhankelijk was van de handelaar om aan voedsel te geraken. De mate waarin de koper een claim kon leggen op het voedsel stond in relatie tot zijn sociale netwerken en natuurlijk ook zijn koopkracht. Hoe minder sociale netwerken de consumenten hadden en hoe minder koopkrachtig hij was, des te minder kon hij een claim leggen op de levensnoodzakelijke producten. Dit gevoel van onrechtvaardigheid speelde een sleutelrol bij vergeldingsacties van de consumenten tegenover boeren, oneerlijke handelaars en woekeraars.

Hoofdstuk 4 : Acties Maatregelen door de overheid

In het bezette gebied probeerden de lokale overheden zo goed en zo kwaad mogelijk de gevolgen van de oorlog voor de bevolking draaglijk te maken. De prijzen van de levensmiddelen die soms hoge toppen scheerden, konden enkel verlaagd worden door aan de vraag te voldoen. De situatie van 1914-1918 liet dit echter niet toe.

Ondanks bevoorrading van buitenaf kon het evenwicht tussen vraag en aanbod niet hersteld worden. De overheid liet in de plaats maximumprijzen vastleggen. Toen minister de Broqueville oor kreeg van praktijken waarbij men 100 kilogram meel verkocht voor 55 Belgische frank werd de maximumprijs voor meel gefixeerd op 28 frank voor 100 kilogram en dit voor het gehele land.⁴⁵ " Le Bien Public " veroordeelde de sluwe praktijken van woekeraars en vervalsers en bet-

reunde het gebrek aan een rechtvaardige en duidelijke strafwet hierrond.⁴⁶ Eind januari 1917 meldde de krant met vreugde dat een herziening van de wetten en de koninklijke besluiten inzake voedsel fraude zou gebeuren waardoor bepaalde illegale praktijken volledig buiten de wet geplaatst konden worden.⁴⁷ Het is echter treffend dat ondanks een snelle fixatie van voedselprijzen de intentie om de eigenlijke fraudeurs te vatten slechts geleidelijk op gang kwam.

Het is niet te verwonderen dat in periodes van schaarste diefstallen schering en inslag waren. Ook hierop moesten de lokale besturen reageren. Op 1 juli 1916 berichtte "Le Bien Public" dat het stelen van de oogsten van de boeren rond de stad Aalst zo frequent voorkwam dat op het platteland patrouilles rondtrokken om de oogst te beschermen.⁴⁸ De overheid stond op die manier vaak tussen twee vuren: enerzijds moest men inspelen op de acties van fraudeurs, anderzijds op handelingen van de 'gedupeerde' bevolking. De maatregelen die men nam waren zo goed als altijd ten nadele van een of andere groep en leidden er ook toe dat langs beide zijden de strategieën werden verfijnd want lang niet alle schuldigen werden gevat.

Reacties van de bevolking

De bevolking geloofde dat voedseltekorten en de daaraan gekoppelde prijsstijgingen het resultaat waren van de oneerlijke handelingen van speculanten en tussenpersonen in de handel. Dit geloof gaf hen een reden tot actie en legitimeerde de acties eveneens.

Men zag het immers als onrechtvaardig dat de gefortuneerden gemakkelijker levensmiddelen konden aantrekken, zelfs als dit betekende dat diegenen met minder 'entitlement' over onvoldoende voedsel zouden beschikken.⁴⁹ Primitieve 'weerstandacties' werden een deel van de dagdagelijkse realiteit. Het kon gaan om diefstal voor individuele doelstellingen maar ook om het stelen van honderden kilo's voedsel waarvoor een heuse organisatie nodig was. Gevaarlijk bij diefstal is dat niet altijd kan uitgemaakt worden of het doel persoonlijke aanwinst was of eerder een uiting van onvrede met de persoon die men bestal. In tijden van crisis vond men echter nog andere vormen die de overlevingsstrijd benadrukten. Voornamelijk op plaatsen waar voedsel werd verhandeld kon gauw oproer ontstaan wanneer consumenten zich bedrogen voelden door hoge prijzen en slechte kwaliteit.

Marktrellen zijn hier het voorbeeld bij uitstek. Een veelgebruikte strategie was het verspreiden van roddels en geruchten om personen in diskrediet te brengen.⁵⁰ Anderzijds werden maatregelen getroffen zoals intimideren, terroriseren en bedreigen. Zo was er in "Le Bien Public" te lezen dat drie individuen een hoeve binnendrongen en de bewoners bedreigden. De boer en de boerin werden gekneveld en geïntimideerd.⁵¹ Het doel van zulke acties was niet in de eerste

plaats het stelen van goederen maar de slachtoffers schrik aanjagen als vorm van vergelding. Waarom beiden zo streng werden aangepakt wordt niet duidelijk gemaakt in het artikel.

Opnieuw zal een gevoel van onrechtvaardigheid een hoofdrol hebben gespeeld bij de reactie van de drie individuen.

In de literatuur rond het thema wordt vaak melding gemaakt van opzettelijk lawaai maken en geweld tegen goederen en zelfs het symbolisch dood verklaren van een individu die de gemeenschap als het ware had bezoedeld.⁵² Het is onbegrijpelijk dat net hongerige mensen voedsel zullen verspillen als teken van onvrede en weerstand. Als bij een actie, die in "Le Bien Public" als diefstal wordt gecatalogiseerd, alle flessen wijn worden uitgegoten en niet meegenomen is de boodschap duidelijker dan wanneer men de flessen had meegenomen.⁵³ Een effectieve manier om grote vernieling te veroorzaken was het in brand steken van gebouwen.

68 Toen "een bende criminelen" een schuur van een boerderij in brand stak, bleef de boer met een enorme schade achter die over de honderdduizend frank bedroeg. De brand had een gehele meelvoorraad en enkele machines verwoest.⁵⁴ Bepaalde omstandigheden konden eveneens ongeorganiseerde en lokale vergeldingsacties doen omvormen naar georganiseerde en politiek geïnspireerde massabewegingen zoals grootschalige stakingen en hongeropstanden.⁵⁵ De stedelingen beschuldigden de boeren van een gebrek aan vaderlandsliefde en verweten hen de woekerwinsten ten koste van de rest van de bevolking. Stedelingen gingen daarom als vergelding 's nachts de oogst verwoesten of doodden of verminkten dieren. De beschuldigingen ten spijt kregen ook de boeren hun deel van de moeilijkheden. Zo was het jaar 1917 het jaar van de zware verordeningen die ook hen plaagden.⁵⁶ Het is interessant om te onderzoeken of de acties van de bevolking symbolisch iets te betekenen hadden. Inbreuken op de gemeenschappelijke waarden en normen werden gestraft en solidariteit was aan slijtage onderhevig.

Diefstallen

Uit de berichten van zowel "Le Bien Public" en "Het Volk" kan opgemaakt worden dat men in de eerste plaats goederen vervreemde om zichzelf en het eigen gezin beter te kunnen voorzien van levensmiddelen. Het waren voornamelijk diefstallen van kleine hoeveelheden waarvoor weinig organisatie nodig was. Naarmate de oorlog vorderde werden steeds grotere hoeveelheden voedsel gestolen, dikwijls net na de oogstperiode wanneer de kans op een goede buit het grootst was. Voor deze grootschaligere acties was een groter aantal personen nodig om de goederen weg te kunnen voeren.⁵⁷ Men ging zich steeds beter organiseren en

deed steeds meer beroep op de lokale netwerken. De meeste diefstallen vonden plaats op het platteland maar in de berichtgeving werd niets gespecificeerd over de afkomst van de dieven noch of men van het platteland of de stad afkomstig was.

Diefstallen die een kleine buit opleverden waren hoogstwaarschijnlijk het talrijkst maar in de pers werd er het minst ruchtbaarheid aan gegeven en werden ze het minst vaak veroordeeld. Toen er 8 konijnen werden ontvreemd aan een boer werden de feiten louter objectief beschreven maar na een diefstal van een grote hoeveelheid kippen en aardappelen opperde "Le Bien Public" dat het tijd werd dat strenge maatregelen werden getroffen tegen de plundersaars.⁵⁸ Vanaf begin 1915 kloegen boeren steeds meer over het verdwijnen van hun oogsten.⁵⁹ Men stal echter niet enkel bij boeren maar ook de dieren van kloosters waren niet veilig.

"Le Bien Public" meldde op 7 januari 1915 de diefstal van een varken uit de veestal van het klooster van Saint-Thérèse in Meulestede bij Gent.⁶⁰ Van klassensolidariteit is in het volgende voorbeeld geen sprake. Zo goed als de gehele vleesvoorraad van twee arbeidersgezinnen werd hen ontvreemd.⁶¹ Het waren dus niet enkel boeren die te maken kregen met plundersaars en dieven, al bleven ze er wel de grootste slachtoffers van, zoals uit het bronnenmateriaal blijkt.

Uit geen enkel voorbeeld kan opgemaakt worden of er een vergeldingsmotief achter diefstallen zat. Als het zo is dat het vooral stedelingen waren die dieren en oogsten plunderden, zou dit het geval kunnen zijn. Het reeds vermelde artikel "Les vivres et le ravitaillement de Gand et de la banlieue" en het commentaar erop door een lezer geeft een vermoeden van de toenmalige tegenstellingen tussen platteland en de stad. Als de stedelijke bevolking er zodanig van overtuigd was dat ze uitgebuit werd door het platteland kon dit een reden en legitimatie zijn voor diefstallen.

Men koppelde dan het eigenbelang aan vergelding. Concrete bewijzen geven echter noch "Het Volk", noch "Le Bien Public".

oproer

De pers schrijft zeer weinig over marktrellen. Sophie De Schaepdrijver meldt echter verschillende hongeropstanden in Gent in juni van het jaar 1916 maar hiervan is in "Le Bien Public" niets terug te vinden. In het begin van de oorlog, begin augustus 1914, berichtte "Le Bien Public" over een opstand tegen de hoge prijzen op een Brusselse markt. De afpersing ergerde de marktgangers zodanig dat er rake klappen vielen en verschillende producten vernield werden. Enkele gewelddadige kerels kieperden de inhoud van zakken op de grond waar-

van vrouwen profiteerden om een gratis portie mee naar huis te nemen. Enkele verkopers zouden gelynched zijn, mochten de ordediensten niet zijn tussengekomen.⁶² Dit voorbeeld toont als geen ander de grote spanningen die reeds aan het begin van de oorlog te merken waren. 'Accapareurs' zagen al gauw de mogelijkheid de angst bij de bevolking te gebruiken om grote winsten te boeken, hetgeen de bevolking niet pikte. De gedachte aan honger en hongersnood en de misbruiken errond waren de oorzaken die van een rustige markt een gewelddadige menigte konden maken.

De lange wachtrijen bij verdeelposten en winkels konden eveneens zorgen voor ergernis. Op 3 februari schreef "Le Bien Public" over een ruzie op het moment van sluiten van een winkel toen er nog een enorme rij mensen stond te wachten in de hoop bediend te worden.

Het gedrang werd zo ernstig dat de politie moest ingrijpen. De volgende dag grepen echter dezelfde feiten plaats.⁶³ Het ergste voorval vond plaats in Henegouwen toen een groep huismoeders in verschillende gemeenten koopwarenmagazijnen plunderden als protest tegen de levensduurte. De handelaars leden door deze actie een miljoen Belgische frank schade volgens "Het Volk".⁶⁴ De rol van vrouwen bij acties was vrij groot. Zij waren namelijk verantwoordelijk voor de voedselvoorziening van het gehele gezin. Zij kwamen dagelijks in contact met al dan niet eerlijke handelaars en andere protagonisten op markten en in winkels en werden geconfronteerd met stijgende prijzen en fraude. De vele vrouwen in dezelfde situatie vonden elkaar en dit resulteerde in een grootschalige actie zoals hierboven vermeld.

Besluit

Een gecensureerde krant kon de werkelijke informatiestroom niet accuraat weergeven. Daarnaast moet er steeds rekening gehouden worden met een zekere ideologie die de berichtgeving inkleurde.

Het is goed mogelijk dat verschillende gebeurtenissen niet werden geregistreerd omdat de bezetter het verbod of dat door gebrekkige communicatie-mogelijkheden tijdens de bezetting het nieuws niet bekend was bij de pers. Er moet dus steeds rekening gehouden worden met de gebreken van een krantenonderzoek.

Er is genoeg bewijsmateriaal om te concluderen dat de Belgische bevolking niet alles over zich heen liet komen en sterk van zich afbeet door middel van verschillende acties. Zowel de levensduurte als de illegale praktijken van sjoemelaars dreven groepen tot diefstal, oproer en vernieling. Op de markten zag men, en dan voornamelijk vrouwen, dat de situatie elke dag veranderde in negatieve zin.

Men was er zich ten zeerste van bewust dat invloed en rijkdom het leven sterk vegemakkelijkten omdat met minder moeite een claim kon worden gelegd op voedsel en andere goederen. Hoe minder men dit kon doen een des te grotere hap de aanschaf van voedsel uit het gezinsbudget nam. Praktijken die een individu snel verrijkten en voedsel ontnamen aan een gemeenschap die dit nodig had om de behoeftigen te kunnen voorzien, zetten kwaad bloed bij de bevolking. Het was voornamelijk op de plaatsen waar men in contact kwam met hoge prijzen en illegale praktijken dat er oproer ontstond. Bovendien vielen ook diefstallen frequent voor. Hier is het echter moeilijker te ontdekken of het nu om een symbolische actie ging of dat louter persoonlijke verrijking aan de basis lag. Wanneer men echter honderden kilo's buit beoogde kon het niet anders of een groot deel van de gemeenschap werkte aan de actie mee. Hier was dan minder sprake van persoonlijke verrijking ; het ging meer om het voorzien in levensmiddelen van een grotere groep dan het eigen gezin. Interessant zijn ook de merkbare spanningen tussen de stad en het platteland. Boeren werden gezien als de grootste fraudeurs die hun goederen ten koste van de stad te duur verkochten of achterhielden om later duurder te verkopen. De levensduurte en het gebrek aan solidariteit waarvan ze werden beschuldigd stonden haaks op de 'traditionele realiteit'. Het beantwoordde niet aan het waardenpatroon van de bevolking die zich in hun recht geschonden voelde. Dit was een legitimatie en een motief voor hun acties.

Noten

- 1 S. Van Waesberghe, Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2001, in: www.thesis.net (geraadpleegd op 04/04/2007)
- 2 E.P. Thompson, " The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. " In : Past and present, 50, 1971.
- 3 D. Vanden Bogaert, Repertorium van de Gentse pers 1914-1914. Gent (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling aan de Universiteit Gent), 1975, p. 56.
- 4 H. De Smet, De gecensureerde dagbladpers in België: gedurende Wereldoorlog I. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling aan de universiteit Gent), 1974, p. 75.
- 5 Uit : " Le Bien Public " van 13/14 oktober 1914 (geciteerd in : H. De Smet, op. cit., p.74.)
- 6 Vrij vertaald uit : " Le Bien Public " van 31 oktober 1914 " (geciteerd in : H. De Smet, op. cit., p. 75)
- 7 H. De Smet , op. cit., pp. 74-75
- 8 Uit: " Le Bien Public " van 12 november 1918 (geciteerd in : H. De Smet , op. cit., p. 77)

- 9 H. De Smet , op. cit., p. 63
- 10 Uit: " Het Volk " van 28 oktober 1918 (geciteerd in : H. De Smet , op. cit., p. 64)
- 11 H. De Smet , op. cit., p. 65
- 12 Uit: " Het Volk " van 26 maart 1918 (geciteerd in : H. De Smet , op. cit., p. 70)
- 13 R. Van Eeno, " Pers en periodieken. " In : Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e en 20e eeuw., Brussel, 1999 pp. 1195-1196
- 14 H. De Smet , op. cit., pp. 77-78
- 15 Prudence! In : "Le Bien Public", 08/08/1914, p. 2
- 16 La censure. In : " Le Bien Public ", 03/09/1914, p. 2
- 17 S. De Schaepdrijver, De Groote oorlog : het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam, 1997, p. 107
- 18 B. Whitlock, Belgium under the German occupation : a personal narrative. Londen, 1919, p. 195
- 19 S. De Schaepdrijver, op. cit., p. 107
- 20 S. De Schaepdrijver, op. cit., pp. 108-110
- 21 Approvisionnement pour la Belgique. In : " Le Bien Public ", 04/09/1914, p. 1
- 22 S. De Schaepdrijver, op. cit., p. 115
- 23 S. De Schaepdrijver, op. cit., pp. 217-220
- 24 S. Van Waesberghe, op.cit., in: www.thesis.net (geraadpleegd op: 04/04/2007)
- 25 P. Scholliers, "België dreunt in zijn voegen." In: mensen in oorlogstijd. Brussel, 1988, pp. 160-163
- 26 Encore Le Pain. In : " Le Bien Public ", 01/12/1914, p. 1
- 27 Les vivres et le ravitaillement de Gand et de la banlieue. In : " Le Bien Public ", 04/12/1914, p. 1 en Le ravitaillement de la banlieue. In : " Le Bien Public ", 09/12/1914, p. 2
- 28 S. De Schaepdrijver, op.cit., p. 134
- 29 P. Scholliers, op. cit., pp. 153-156
- 30 La question du lait, du beurre et de la viande. In : " Le Bien Public ", 04/12/1914, p. 2
- 31 La question du pain. In : " Le Bien Public ", 02/01/1915, p. 1
- 32 La hausse des prix. In : " Le Bien Public ", 08/11/1915, p. 1
- 33 S. De Schaepdrijver, op.cit., p. 118
- 34 Ibidem, p. 134
- 35 R. Miry, " Zwarte handel in levensmiddelen. " In : Vraagstukken van onze tijd 2, Brussel, 1946., pp. 42-43
- 36 Aangeslagen. In : " Het Volk ", 06/06/1918, p. 2
- 37 R. Miry, op. cit., pp. 42-43

- 38 S. Van Waesberghe, op.cit., in: www.thesis.net (geraadpleegd op: 04/04/2007)
- 39 Hoe woekeraars werken. In: "Het Volk", 04/04/1917, p. 2
- 40 La chasse des accapareurs. In : " Le Bien Public ", 07/09/1916, p. 2
- 41 Bericht. In : " Het Volk ", 05/01/1917, p. 2
- 42 Fraudes alimentaires. In : " Le Bien Public ", 08/04/1915, p. 1
- 43 On falsifie la margarine. In : " Le Bien Public ", 07/10/1915, p. 2
- 44 J.L. Robert, " The image of the profiteer. " In : Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919. Cambridge, 1997, p. 121
- 45 La farine à 28 fr. In : " Le Bien Public ", 10/08/1914, p. 3
- 46 Les accapareurs et la loi belge. In : " Le Bien Public ", 01/06/1916, p. 3
- 47 L' action préventive contre les fraudes alimentaires. In : " Le Bien Public ", 26/01/1917, p. 3
- 48 Vols à la campagne. In : " Le Bien Public ", 01/07/1916, p.1
- 49 L.A. Tilly, Food entitlement, famine, and conflict. In : " Hunger in History. The impact of changing food production and consumption patterns on society. ", Cambridge, 1983, pp. 135-142
- 50 Jim Scott. Everyday forms of peasant resistance. pp. 22-25
- 51 Acte de banditisme à Sinsin. In : " Le Bien Public ", 05/12/1916, p. 1
- 52 A. Blok, " Charivari's als purificatie-ritueel. " In : Volkskundig bulletin, 15, 3, 1989, pp. 269-271.
- 53 Un vol audacieux à Mont-Saint-Amand. In : " Le Bien Public ", 04/01/1916, p. 2
- 54 Une ferme en feu à Peronnes-lez-Binche. In : " Le Bien Public ", 06/02/1917, p. 2
- 55 J. Scott, " Everyday forms of peasant resistance. " In : Journal of peasant studies, 13, 2, 1986. p. 28
- 56 S. De Schaepdrijver, op.cit., p. 235-236
- 57 Een voorbeeld is een bericht uit " Het Volk " van 08/11/1917 waarbij 1000 kilogram aardappelen werden gestolen in Kortrijk. Zulke acties vergden een goede organisatie, een vrij grote groep medewerkers en een zekere vorm van professionaliteit.
- 58 Les vols à la campagne. In: "Le Bien Public", 09/12/1914, p. 2 en Les vols à Mont-Saint-Amand. In: "Le Bien Public", 09/01/1915, p. 2
- 59 Vols à Eeclou. In: "Le Bien Public", 08/01/1915, p. 2
- 60 Vols à Meulestede. In : " Le Bien Public ", 07/01/1915, p. 2
- 61 La chronique des vols à la campagne. In : " Le Bien Public ", 10/02/1915, p. 2
- 62 L' émeute contre les affameurs au marché de Bruxelles. In : " Le Bien Public ", 03 en 04/08/1914, p. 3

63 Une bagarre aux magasins d' alimentation. In : " Le Bien Public ",
03/02/1916, p. 1

64 Henegouwen - plunderingen ten behoeve van 1 millioen frank. In : " Het
Volk ", 07/07/1917, p. 2

Bibliografie

Bronnen

Le Bien Public

"Prudence!" In : Le Bien Public, 08/08/1914, p. 2

" La censure. " In : Le Bien Public, 03/09/1914, p. 2

" Approvisionnement pour la Belgique. " In : Le Bien Public, 04/09/1914, p. 1

" Encore Le Pain. " In : Le Bien Public, 01/12/1914, p. 1

" Les vivres et le ravitaillement de Gand et de la banlieue. " In : Le Bien Public,
04/12/1914, p. 1

" Le ravitaillement de la banlieue. " In : Le Bien Public, 09/12/1914, p. 2

" La question du lait, du beurre et de la viande. " In : Le Bien Public, 04/12/1914,
p. 2

" La hausse des prix. " In : Le Bien Public, 08/11/1915, p. 1

" La question du pain. " In : Le Bien Public, 02/01/1915, p. 1

" La chasse des accapareurs. " In : Le Bien Public, 07/09/1916, p. 2

" On falsifie la margarine. " In : Le Bien Public, 07/10/1915, p. 2

" Fraudes alimentaires. " In : Le Bien Public, 08/04/1915, p. 1

" Les accapareurs et la loi belge. " In : Le Bien Public, 01/06/1916, p. 3

"La farine à 28 fr. " In : Le Bien Public, 10/08/1914, p. 3

" Vols à la campagne. " In : Le Bien Public, 01/07/1916, p.1

" L' action préventive contre les fraudes alimentaires. " In : Le Bien Public,
26/01/1917, p. 3

" Acte de banditisme à Sinsin. " In : Le Bien Public, 05/12/1916, p. 1

"Un vol audacieux à Mont-Saint-Amand." In : Le Bien Public, 04/01/1916, p. 2

"Une ferme en feu à Peronnes-lez-Binche." In : Le Bien Public, 06/02/1917, p. 2

"Les vols à la campagne." In: Le Bien Public, 09/12/1914, p. 2

"Les vols à Mont-Saint-Amand." In: Le Bien Public, 09/01/1915, p. 2

"Vols à Eecl." In: Le Bien Public, 08/01/1915, p. 2

"La chronique des vols à la campagne." In : Le Bien Public, 10/02/1915, p. 2

"Vols à Meulestede." In : Le Bien Public, 07/01/1915, p. 2

" L' émeute contre les affameurs au marché de Bruxelles. " In : Le Bien Public,
03 en 04/08/1914, p. 3

“ Une bagarre aux magasins d’ alimentation. “ In : Le Bien Public, 03/02/1916, p. 1

Het Volk

“ Aangeslagen. “ In : Het Volk, 06/06/1918, p. 2

“ Bericht. “ In : Het Volk, 05/01/1917, p. 2 “Hoe woekeraars werken.” In: Het Volk, 04/04/1917, p. 2

“ Henegouwen - plunderingen ten behoeve van 1 miljoen frank. “ In : Het Volk, 07/07/1917, p. 2

“ Kortrijk - dieften. “ In : Het Volk, 08/11/1917, p. 2

Literatuur

BLOK (A.). “ Charivari’s als purificatie-ritueel. “ In : Volkskundig bulletin, 15, 3, 1989.

DE SCHAEPDRIJVER (S.). De groote oorlog : het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Amsterdam, 1997.

DE SMET (H.), De gecensureerde dagbladpers in België: gedurende Wereldoorlog I. Gent (onuitgegeven licenciaatsverhandeling aan de universiteit Gent), 1974

MIRY (R.). “ Zwarte handel in levensmiddelen. “ In : Vraagstukken van onze tijd 2, Brussel, 1946.

ROBERT (J.L.). “ The image of the profiteer. “ In : Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919. Cambridge, 1997.

SCHOLLIERS (P.). “België dreunt in zijn voegen.” In: mensen in oorlogstijd. Brussel, 1988.

SCOTT (J.). “ Everyday forms of peasant resistance. “ In : Journal of peasant studies, 13, 2, 1986.

THOMPSON (E.P.). “ The moral economy “ In : Past and present, 50, 1971.

TILLY (L.A.). “ Food entitlement, famine, and conflict. “ In : Hunger and History. The impact of changing food production and consumption patterns on society., Cambridge, 1983.

VAN DEN BOGAERT (D.), Repertorium van de Gentse pers 1914-1914. Gent (Onuitgegeven licenciaatsverhandeling aan de Universiteit Gent), 1975.

VAN EENO (R.), “ Pers en periodieken. “ In : Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e en 20e eeuw., Brussel, 1999.

VAN WAESBERGHE (S.). Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog. Gent (onuitgegeven licenciaatsverhandeling Universiteit Gent), 2001.

WHITLOCK (B.). Belgium under the German occupation : a personal narrative. Londen, 1919.